

IKHTILAF QIRAAT KITAB *TURJUMAN AL-MUSTAFID* OLEH SYEIKH ABD RAUF AL-FANSURI: SATU SOROTAN

Dr. Muhammad Lukman bin Ibrahim (UM)
Ahmad Baha' bin Mokhtar (UNISSA)

Abstrak

Kitab Turjuman al-Mustafid telah diketahui umum adalah sebuah karya tafsir pertama yang lengkap muncul di alam Melayu. Karya ini telah mendapat perhatian bukan sahaja dalam kalangan sarjana Islam malah ia telah menarik perhatian sarjana Barat. Pengarang karya ini iaitu Syeikh Abd al-Rauf al-Fansuri adalah salah seorang tokoh yang terkenal di Nusantara sebagai ulama yang menguasai berbagai bidang ilmu. Beliau bukan sahaja menguasai bidang-bidang ilmu yang dikuasai oleh ulama sezaman dengannya seperti ilmu tauhid, fekah dan tasawuf tetapi beliau turut menguasai bidang yang jarang dikuasai oleh ulama sezaman dengannya iaitu bidang qiraat. Melalui karya beliau Tujuman al-Mustafid dapat dirumuskan bahawa beliau adalah tokoh yang pertama memperkenalkan ilmu qiraat di rantau ini. Maka objektif kajian ini adalah untuk memperkenalkan karya ini dari sudut ilmu qiraatnya yang merangkumi metodogi penulisan ikhtilaf qiraat dan tawjih qiraat. Manakala metodologi kajian adalah berbentuk kajian kepustakaan sepenuhnya kerana segala maklumat dan data hanya diperolehi dari perpustakaan dan internet. Data diproses secara kualitatif mengikut tema-tema khusus berdasarkan ilmu qiraat dan dikemukakan secara deskriptif. Hasil kajian mendapati al-Fansuri telah berjaya memperkenalkan beberapa ikhtilaf riwayat qiraat yang mutawatirah bersesuaian dengan kitab-kitab qiraat yang muktabarah dan mendatangkan tawjih qiraat pada perkataan-perkataan yang terpilih.

Kata Kunci: al-Fansuri, Qiraat, Turjuman Al-Mustafid dan tafsir

PENDAHULUAN

Tradisi memasukkan huraian ikhtilaf qiraat di dalam karya tafsir bukanlah satu perkara yang baru. Tradisi ini telah wujud dalam karya-karya tafsir klasik seperti tafsir al-Tabari, al-Zamakhshari dan Fakhr al-Razi. Tradisi ini di ikuti oleh ulama hingga kini. Hal ini berlaku kerana kaitan antara ilmu tafsir dan ilmu qiraat itu sangat rapat. Malah perbezaan qiraat itu sendiri boleh membantu dalam pernafsiran ayat.

Usaha ini bukan sahaja dilakukan oleh ulama timur tengah. Di Nusantara ulama yang telah memelopori usaha ini ialah Syeikh Abd Rauf al-Fansuri. Jasa beliau memperkenalkan metod ini amatlah disanjung dan dihargai kerana hanya beliau seorang sahaja di kalangan ulama rantau ini menyumbang dalam usaha ini. Maka jelas bahawa *Turjuman al-Mustafid* karangan Abd Rauf al-Fansuri adalah karya pertama dan utama dalam bidang ini yang perlu diberi perhatian dan kajian yang selayaknya.

LATAR BELAKANG KEHIDUPAN, PENDIDIKAN SERTA KERJAYA

Syeikh Abd Rauf al-Fansuri adalah anak jati Aceh yang lahir pada awal kurun ke tujuh belas¹. Beliau dibesarkan dalam kalangan keluarga yang kuat berpegang dengan ajaran-ajaran agama². Setelah beliau tamat menuntut ilmu daripada ulama tempatan beliau menyambung pelajarannya di Timur Tengah selama 19 tahun³. Tempoh tersebut beliau gunakan dengan sebaik-baiknya untuk mendalami ilmu-ilmu agama hingga beliau telah menguasai pelbagai bidang ilmu seperti Ulum al-Quran, hadith, aqidah, fekah dan lain-lain. Selain daripada mempelajari *`ulum syar`iyyah*, beliau turut menceburi dalam bidang ilmu tasawuf dan tarekat sehingga beliau beramal dengan 11 jenis tarekat⁴.

¹ Para pengkaji tidak sepakat dalam menentukan tarikh lahir beliau. Lihat: Ahmad Baha' Bin Mokhtar (2008), "*Syarh Latif 'Ala Ara'In Hadithan Li Al-Imam Al-Nawawi Karangan Syeikh Abd Rauf Al-Fansuri: Satu Kajian Teks*" (Tesis MA Universiti Malaya Kuala Lumpur), h. 44.

² Zulkiple Abd. Ghani *et al.* (2005), *Dakwah Dan Etika Politik Di Malaysia*. Kuala Lumpur: Utusan Publication, h. 222.

³ Umdah al-Muhtajin Ila Suluk Maslak al-Mufarridin MS 1314 Pusat Manuskrip Melayu Perpustakaan Negara, h. 116.

⁴ Ahmad Baha' Bin Mokhtar (2008) *op.cit.*

Pengiktirafan terhadap kealiman al-Fansuri dibuktikan dengan perlantikan menjadi mufti kerajaan Aceh Darussalam dengan gelaran "Qadi Malik al-Adil" pada tahun 1665 M iaitu selepas empat tahun beliau kembali daripada Tanah Arab. Beliau menyandang jawatan ini selama pemerintahan tiga ratu kerajaan Aceh Darussalam, iaitu Sultanah Sri Ratu Nurul Alam Naqiyyatuddin (1675-1678 M), Sultanah Zakiyyatuddin Inayat Syah (1678-1688 M), dan Sri Ratu Kamalatuddin Syah (1688-1699 M).⁵

Syeikh Abd Rauf al-Fansuri Seorang Hafiz al-Quran

Fakta baru yang boleh dibincangkan tentang tokoh ini ialah: Adakah Syeikh Abd Rauf al-Fansuri seorang hafiz al-Quran? Persoalan ini ditimbulkan kerana sumbangan beliau dalam ilmu qiraat. Berdasarkan pembacaan kepada ulasan beliau terhadap ilmu qiraat dalam Turjuman al-Mustafid menunjukkan bahawa beliau mengambil ilmu qiraat bukanlah daripada kitab-kitab qiraat tetapi berdasarkan *musyafahah* atau *talaqqi*. Bukti yang paling jelas ialah tiada satu pun nama kitab rujukan ilmu qiraat yang tersebut dalam kitab ini. Sedangkan bagi ulasan tafsir beliau telah menyebut beberapa buah kitab sebagai rujukannya.

Sebagaimana yang telah dimaklumi bahawa tradisi kebanyakan ulama qiraat semenjak dahulu hingga sekarang, syarat utama seorang yang ingin mempelajari ilmu qiraat hendaklah ia seorang yang hafiz al-Quran.⁶ Maka bersandarkan kepada fakta ini dipercayai bahawa Syeikh Abd Rauf al-Fansuri bukan sahaja alim dalam berbagai bidang ilmu, malah beliau juga adalah seorang alim yang hafiz al-Quran.

Kembali Ke Rahmatullah

Tarikh tepat Abd Rauf meninggal tidak dapat dipastikan. Namun ramai pengkaji biografi beliau berpendapat beliau meninggal pada tahun 1693 M. Ada juga yang berpendapat beliau meninggal antara tahun 1693 M hingga 1695 M.⁷ Kemudian beliau

⁵ Fairuzah bt. Hj. Basri (2002), "Umdah al-Muhtajin ila Suluk Maslak al-Mufarridin: Satu Kajian Teks" (Kertas Projek, Jabatan Persuratan Melayu dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi), h. 18.

⁶ Lihat: Ayman Baqalah (2009), *Tashil 'Ilm al-Qiraat*, T.T., h. 294 dan Muhammad bin Fawzan bin Hamad al-Umar (1428 H), *Ijazat al-Qurra'*, Riyad: Dar al-'Asimah, h. 70.

⁷ Fairuzah bt. Hj. Basri (2002), *op.cit.*, h. 18.

dimakamkan di muara sungai Aceh atau Kuala Krueng Aceh, Banda Aceh;⁸ bersebelahan dengan makam Tengku Anjung yang dianggap paling keramat di Aceh.⁹ Oleh itu, masyarakat Aceh menggelar beliau sebagai "Tengku di Kuala" atau "Syiah Kuala". Hingga kini makam beliau menjadi tempat ziarah oleh berbagai lapisan masyarakat tempatan mahupun yang datang dari luar.¹⁰

Sumbangan karya:

Jumlah karya yang ditinggalkan oleh Abd Rauf tidak dapat dipastikan dengan tepat. Ramai pengkaji berpendapat karya beliau tidak kurang daripada 20 buah¹¹. Antara karya beliau ialah:

1. *Turjuman al-Mustafid*. Karya ini adalah tafsir al-Quran yang pertama dalam bahasa Melayu. Pengaruh karya ini sangat luas. Pada suatu ketika dahulu ia pernah dicetak di beberapa buah negara. Antaranya: Istanbul, Singapura, Pulau Pinang dan Jakarta. Bahkan karya ini pernah dijumpai di Afrika Selatan dalam masyarakat Melayu di sana.¹²
2. *Syarh Latif `ala Arba`in Hadithan li Imam al-Nawawi*. Terjemahan syarah hadis 40 Imam Nawawi.
3. *Sullam al-Mustafidin* karya ini menghuraikan tentang ilmu tauhid. Ia adalah syarah kepada *Manzumah* gurunya iaitu Ahmad al-Qushashi.
4. *Risalah Mukhtasarah fi Bayan Syurut al-Syaykh wa al-Murid*. Karya ini menghuraikan syarat-syarat seorang guru dan syarat-syarat murid.
5. *Fatihah Syeikh Abd al-Rauf*. Kandungan risalah ini ialah fatihah-fatihah yang dibaca oleh Abd Rauf sebelum berzikir.

⁸ Zulkiple Abd. Ghani *et al.* (2005), *op.cit.*, h. 222.

⁹ Oman Fathurahman (1999), *Tanbih al-Masyi Menyoyal Wahdatul Wujud Kasus Abdurrauf Singkel Di Aceh Abad 17*, Jakarta: Penerbit Mizan, h. 25

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ W. Mohd. Shaghir Abdullah (1991), *Khazanah Karya Pusaka Asia Tenggara*, Kuala Lumpur: Khazanah Fatimiyah, j. 1, h. 39-41

¹² Syahrizal (1995), "Syeikh Abdurrauf Syiah Kuala dan Corak Pemikiran Hukum Islam (Kajian Terhadap Kitab Mir'at al-Tullab Tentang Hakim Wanita)" (Kertas Projek, Institut Agama Islam Negeri Ar-Raniry Darussalam, Banda Aceh), h. 33.

6. *Kasyf al-Muntazir Lima Yarahu al-Muhtadir*. Karya ini adalah terjemahan daripada karya guru beliau Ibrahim al-Kurani sebagai jawapan pada masalah berkaitan sakarat maut.¹³
7. *Risalah Simpan*. Risalah ini berkaitan ilmu tasawuf; tentang rahsia sembahyang dan amalan tarekat.
8. *Munyah al-Tiqad*. Ini juga risalah yang berkait dengan ilmu tasawuf, dan amalan tarekat.
9. *Bayan al-Itlaq*. Risalah ini membicarakan tentang bagaimana orang mukmin melihat Allah di akhirat. Risalah ini merupakan saduran daripada karangan Muhammad bin Fadlullah al-Burhanfuri yang bertajuk *Tuhfah al-Mursalat*.
10. *Risalah A'yan Thabitah*. Risalah ini sangat ringkas hanya dua muka sahaja. Ia menerangkan istilah-istilah dalam ilmu tasawuf.
11. *Risalah Jalan Ma`rifah Allah*. Risalah ini membicarakan tentang ilmu tasawuf secara mendalam.
12. *Kifayah al-Muhtajin ila Masyrab al-Muwahhidin*. Karya ini membicara tentang ilmu tasawuf; cara berzikir dan salasilah tarekat Syatariyyah dan salasilah tarekat Qadariyyah.
13. *Umdah al-Muhtajin ila Suluk Maslak al-Mufarridin*. Karya ini adalah menyentuh beberapa topik antaranya ilmu tauhid, cara berzikir dan senarai nama-nama guru beliau.
14. *Wasiyyah*. Kandungan risalah ini ialah 14 wasiat Abd Rauf serta syarahnya.
15. *Mir'ah al-Tullab fi Tashil Ma`rifah Ahkam Syar`iyyah li Malik al-Wahhab*. Karya ini tentang ilmu fikah khusus tentang bab muamalat.
16. *Mawa`z al-Badi`ah*. Karya ini telah dicetak. Sekarang masih ada di pasaran. Dicitak dengan kitab *Muhimmah fi `Ilm Hadith*. Isinya adalah nasihat-nasihat supaya mengutamakan akhirat.
17. *Tanbih al-`Amil fi Tahqiq Kalam al-Nawafil*. Kandungannya membicarakan tentang hukum sembahyang qada' dan sembahyang sunat.
18. *Umdah al-Ansab*. Karya ini membicarakan tentang sejarah ringkas keturunan nabi Muhammad SAW.

¹³ Mahayudin Haji Yahya (2000), *Karya Klasik Melayu-Islam*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka, h. 116-133.

Ilmu Qiraat

Ilmu qiraat ialah perbezaan bacaan pada kalimat al-Quran dan kaedah pembacaannya yang dinisbahkan kepada perawinya¹⁴. Bacaan qiraat ini adalah bacaan yang Nabi saw ajar kepada para sahabat dan diwarisi oleh ulama secara mutawatir hingga sampai ke zaman ini¹⁵.

Ikhtilaf Qiraat

Ikhtilaf bermaksud perbezaan. Perlu dinyatakan di sini bahawa perkataan ikhtilaf membawa dua maksud:

Pertama: Ikhtilaf atau perbezaan yang berlawanan (*al-tadad*) seperti perbezaan antara putih dan hitam. Ikhtilaf dalam bentuk ini tidak terdapat dalam qiraat al-Quran. Oleh demikian tiada satu pun ikhtilaf antara qiraat itu bercanggah antara satu sama lain. Malah perbezaan qiraat itu ada kalanya tafsir kepada qiraat yang lain.

Kedua: Ikhtilaf pelbagai (*al-tanwwu'*) seperti kata Ibn Mas'ud ra: "Al-Quran itu diturunkan dengan tujuh huruf seperti kamu kata: ayuh! dan mari!"¹⁶. Semua ikhtilaf qiraat itu adalah dalam bentuk ini.

Punca Ikhtilaf al-Qurra'

Sebagaimana yang telah maklum bahawa Al-Quran diturunkan dengan tujuh huruf dan Nabi saw mengajarkannya kepada para sahabat. Maka di kalangan para sahabat terdapat perbezaan bacaan. Bacaan tersebut mereka ajarkan kepada tabien hinggalah sampai kepada imam-imam qiraat. Imam-imam qiraat mengumpul kembali qiraat-qiraat ini kemudian mengajar pula kepada rawinya qiraat tersebut. Kerana itu terdapat perbezaan antara dua orang rawi daripada satu imam. Sebagaimana kata Ibn Mujahid perbezaan bacaan antara Syu'bah dan Hafsh 520 huruf, sedangkan mereka berdua adalah rawi kepada 'Asim.

Hafsh pernah bertanya gurunya 'Asim: Mengapa bacaan saya berbeza dengan bacaan Syu'bah? Jawab 'Asim: Aku mengajar kamu qiraat yang aku terima daripada 'Abd al-

¹⁴ Ibrahim bin Sa'id al-Dawsari (2008), Mukhtasar al-Ibarat Li Mu'jam Mustalahat al-Qiraat, Riyad: Dar al-Hadrah, h. 90 dan 'Ali Muhammad al-Dabba' (1999), al-Ida'ah Fi Bayan Usul al-Qiraah, Kaherah: al-Maktabah al-Azhariyyah, h. 4.

¹⁵ Ibn Mujahid, Abu Bakr Ahmad bin Musa (1972), *al-Sab'ah Fi al-Qiraat*, Kaherah: Dar al-Ma'arif, h. 8

¹⁶ Lihat: 'Uthman bin Sa'id al-Dani (1408 H), al-Ahruf al-Sab'ah, Mekah: Maktabah al-Manarah, h. 22.

Rahman al-Sulami daripada `Ali bin Abi Talib dan aku ajar Syu`bah qiraah yang aku terima daripada Zurr bin Hubaysy daripada `Abdullah bin Mas`ud¹⁷.

Pengenalan Kitab Tafsir Turjuman al-Mustafid

Turjuman al-Mustafid adalah sebuah karya yang sangat tinggi nilai sejarahnya kerana itu karya ini telah mendapat perhatian bukan sahaja di kalangan sarjana-sarjana Islam malah sarjana dari barat telah lama membuat kajian terhadapnya. Antara sarjana barat yang telah membuat kajian terhadap karya ini ialah Peter G. Riddell menurut beliau karya ini dihasilkan sekitar tahun 1675 Masihi¹⁸.

Umum mengetahui karya ini adalah sebuah karya tafsir al-Quran lengkap yang pertama dalam bahasa dan peradaban Melayu¹⁹. Tetapi masih ramai yang tidak mengetahui bahawa ia juga merupakan sebuah karya Nusantara yang terawal menghuraikan tentang ilmu Qiraat dalam bahasa Melayu.

Kitab ini dicetak dalam satu jilid besar bersaiz 34 cm x 23 cm. Beberapa buah naskhah yang ditemui adalah cetakan Kaherah: Mustafa al-Babi al-Halabi pada tahun 1951. Jumlah halamannya berserta doa khatam al-Quran ialah 611 halaman. Ayat-ayat al-Quran daripada awal surah al-Fatihah hingga akhir surah al-Nas dicetak di bahagian tengah halaman. Dan di sebelah birai atau *hamisy* dicetak tafsir Ayat-ayat tersebut di selang seli dengan huraian ikhtilaf qiraat yang terdapat di dalamnya.

Persembahan penulisan dalam karya ini, dimulai dengan mendatangkan ayat yang diletakkan antara dua kurungan diikuti huraian tafsirnya. Setelah itu, huraian ikhtilaf qiraat akan ditambah sekiranya di dalam ayat tersebut terdapat ikhtilaf qiraat. Pada kebiasaannya huraian ikhtilaf qiraat dimulai dengan perkataan “(Faedah)” yang diletak antara dua kurungan. Ini adalah satu kaedah yang digunakan oleh pengarang bagi memisahkan antara huraian tafsir dan huraian ikhtilaf qiraat dan sekali gus kaedah ini memudahkan pembaca membezakan antara huraian tafsir dan ikhtilaf qiraat tersebut. Di akhir huraian ikhtilaf qiraat ini biasanya akan disudahi dengan perkataan “والله أعلم”.

¹⁷ Lihat: Muhammd bin Muhammad al-Jazari (1997), *Tabaqat al-Qurra'*, Maktabah: Ibn Taymiyyah h. 254.

¹⁸ Peter G. Riddell (2001), *Islam And The Malay-Indonesian World: Transmission And Responses*, London: C. Hurst & Co. Publishers, h, 161.

¹⁹ *Ibid.*

Ikhtilaf Qiraat Dalam Turjuman al-Mustafid

Berdasarkan kenyataan di akhir karya ini bahawa ikhtilaf qiraat yang ada dalam karya ini adalah tambahan daripada murid al-Fansuri yang bernama Baba Daud bin Agha Isma'il bin Agha Mustata al-Jawi al-Rumi atas arahan daripada al-Fansuri²⁰. Ikhtilaf qiraat yang terdapat dalam karya ini adalah tiga riwayat daripada tujuh qiraat²¹ mutawatirah iaitu:

1. Imam Nafi²². Beliau mempunyai dua orang Rawi:
 - a. Qalun²³
 - b. Warsy²⁴
2. Imam Ibn Kathir²⁵. Beliau mempunyai dua orang Rawi:
 - a. Al-Bazzi²⁶
 - b. Qunbul²⁷
3. Imam Abu `Amr²⁸. Beliau mempunyai dua orang Rawi:
 - a. Al-Duri²⁹
 - b. Al-Susi³⁰
4. Imam Ibn `Amir³¹. Beliau mempunyai dua orang Rawi:
 - a. Hisyam³²

²⁰ Lihat: Abd Rauf al-Fansuri (1951), *Turjuman al-Mustafid*, Kaherah: Mustafa al-Babi al-Halabi, h. 610.

²¹ *ibid.*, h. 2.

²² Nama penuh Imam Nāfi' ialah Nāfi' bin Abd al-Rahmān bin Abū Nu'aim al-Laisī. Beliau dilahirkan pada tahun 70 H dan wafat pada tahun 169 H di Madinah. Beliau berguru dengan 70 tabi'in. Lihat: Muhammad bin Muhammad al-Jazari (1997), *Tabaqat al-Qurra'*, T.T.P., j. 1, h. 105.

²³ Nama sebenar beliau ialah Abū Mūsā Isā bin Mīnā. Beliau di gelar Qālūn kerana baik dan bagus suaranya membaca al-Qur'an. Qālūn itu berasal dari bahasa Rumawi yang bermaksud baik. Beliau dilahirkan pada tahun 120 H dan wafat pada 220 H di Madinah. Lihat: Al-Jazari (1997), *ibid.*, h. 174.

²⁴ Nama sebenar beliau ialah Abu Said Uthman bin Said al-Misri. Beliau dilahirkan pada 110 H dan wafat pada tahun 197 H. Beliau mendapat gelaran Warsy kerana kulitnya terlalu putih asal makna perkataan "warsy" adalah susu. Lihat: Al-Jazari (1997), *ibid.*, h. 171.

²⁵ Nama sebenar Ibnu Kathir ialah Abdullah bin Kathir bin 'Amru bin Zazhan. Beliau dilahirkan pada tahun 45 H dan wafat di Mekah pada tahun 120 H. Lihat: Al-Jazari (1997), *ibid.*, h. 69.

²⁶ Nama sebenar beliau ialah Ahmad bin Muhammad bin Abdullah bin Qasim. Beliau dilahirkan pada tahun 170 H dan telah kembali ke rahmatullah pada tahun 250 H di Mekah. Beliau merupakan salah satu imam qiraat dan muazzin di Masjidilharam. Lihat: Al-Jazari (1997), *ibid.*, h. 203.

²⁷ Nama sebenar beliau ialah Muhammad bin Abd al-Rahman bin Muhammad al-Makhzumi. Beliau dilahirkan pada tahun 190 H dan wafat pada tahun 291 H di Mekah. Beliau digelar Qunbul kerana orang ramai memanggilnya dengan panggilan Al-Qanabilah. Lihat: Al-Jazari (1997), *ibid.*, h. 273.

²⁸ Beliau ialah Zabban bin al-'ala bin Umar bin al-Iryan bin Abdullah bin al-Husin. Beliau dilahirkan pada tahun 68 H dan wafat di Kuffah pada tahun 154 H. Lihat: Al-Jazari (1997), *ibid.*, h. 91

²⁹ Nama sebenar beliau ialah Hafis Bin `Umar Bin Abdul `Aziz. Beliau dilahirkan pada tahun 150 H dan wafat pada tahun 246 H. Lihat: Al-Jazari (1997), *ibid.*, h. 220.

³⁰ Nama sebenar beliau ialah Solih Bin Ziyad Bin `Abdullah Al-Susi. Beliau dilahirkan pada tahun 171 H dan wafat pada 261 H. Lihat: Al-Jazari (1997), *ibid.*, h. 222.

³¹ Beliau ialah Abdullah bin `Amir bin Yazid bin Tamim. Beliau dilahirkan pada tahun 21 H dan wafat pada tahun 118 H di Damsyik. Lihat: Muhammad Al-Jazari (1997), *ibid.*, h. 59.

- b. Ibn Dhakwan³³
5. Imam `Asim³⁴. Beliau mempunyai dua orang Rawi:
 - a. Syu`bah³⁵
 - b. Hafs³⁶
6. Imam Hamzah³⁷. Beliau mempunyai dua orang Rawi:
 - a. Khalaf³⁸
 - b. Khallad³⁹
7. Imam Kisa'i⁴⁰. Beliau mempunyai dua orang Rawi:
 - a. Al-Layth⁴¹
 - b. Al-Duri⁴²

Al-Fansuri dalam kitab ini hanya memperkenalkan tiga riwayat sahaja:

1. Qiraah Imam Nafi` melalui Riwayat Qalun
2. Qiraah Abu `Amr melalui Riwayat al-Duri
3. Qiraah `Asim melalui Riwayat Hafs

Kerana itu al-Fansuri sering menggunakan ungkapan seumpama ini sebelum menghuraikan ikhtilaf qiraat: “(Faedah) pada menyatakan ikhtilaf segala qari yang tiga pada membaca ... Maka Abu `Umar dan Nafi` Dan Hafs ...”⁴³

³² Nama sebenar beliau ialah Hisyām bin `Ammar bin Nusayr. Beliau dilahirkan pada tahun 153 H dan wafat pada 245 H di Damsyik. Lihat: Al-Jazari (1997), *ibid.*, h. 227.

³³ Nama sebenar beliau ialah `Abdullah bin Ahmad bin Basyir bin Dhakwan al-Dimasyqi. Beliau dilahirkan pada tahun 173 H dan wafat pada tahun 242 H. Lihat: Al-Jazari (1997), *ibid.*, h. 232.

³⁴ Nama beliau ialah `Asim bin Bahdalah Abi al-Najud al-Asadi. Beliau telah wafat pada tahun 127 H. Lihat: Al-Jazari (1997), *ibid.*, h. 75.

³⁵ Nama sebenar beliau ialah Syu`bah bin `Ayyasy bin Salim. Beliau dilahirkan pada tahun 90 H dan wafat pada tahun 193 H. Beliau telah Khatam al-Qur`an sebanyak 18 ribu kali. Lihat: Al-Jazari (1997), *ibid.*, h. 135.

³⁶ Nama sebenar beliau ialah Hafs bin Sulaiman bin al-Mughirah al-Asadi al-Kufi. Beliau dilahirkan pada tahun 90 H dan wafat pada tahun 180 H. Lihat: Al-Jazari (1997), *ibid.*, h. 141.

³⁷ Nama sebenar beliau ialah Hamzah bin Habib bin `Immarah. Beliau merupakan Imam Qiraat di Kuffah selepas kewafatan Imam `Asim. Beliau dilahirkan pada tahun 80 H dan wafat pada tahun 156 H di Kufah. Lihat: Al-Jazari (1997), *ibid.*, h. 112.

³⁸ Nama sebenar beliau ialah Khalaf bin Hisyam bin Tha`lab. Beliau dilahirkan pada tahun 150 H dan wafat pada tahun 229 H di Baghdad. Lihat: Al-Jazari (1997), *ibid.*, h. 245.

³⁹ Nama sebenar beliau ialah Khallad bin Khalid As-Syaybani. Beliau dilahirkan pada tahun 130 H dan wafat pada tahun 220 H di Kuffah. Lihat: Al-Jazari (1997), *ibid.*, h. 248.

⁴⁰ Nama sebenar beliau ialah Ali bin Hamzah bin Abdullah Al-Asadi. Lihat: Al-Jazari (1997), *ibid.*, h. 149.

⁴¹ Nama sebenar beliau ialah al-Layth bin Khalid al-Mirwazi al-Baghdadi. Beliau wafat pada tahun 240 H. Lihat: Al-Jazari (1997), *ibid.*, 1, h. 250.

⁴² Nama sebenar beliau ialah Hafs bin Umar bin Abdul Aziz Ad-Duri. Beliau juga adalah Rawi pertama Imam Abu`Amru yang telah tersebut.

⁴³ Lihat: Abd Rauf al-Fansuri (1951), *op.cit* h. 2.

Perlu dinyatakan di sini metod al-Fansuri dalam penggunaan nama Nafi` dan Abu `Amr dalam kitab ini.⁴⁴ Pada permulaan setiap penerangan ikhtilaf qiraat kebiasaannya al-Fansuri akan memulakan dengan ungkapan: “(Faedah) pada menyatakan ikhtilaf segala qari yang tiga pada membaca ... Maka Abu `Umar dan Nafi` ...”⁴⁵. Bagi mereka yang tidak memahami metodologi penulisan *Turjuman al-Mustafid* akan menyangka bahawa yang dimaksudkan dengan Nafi` atau Abu `Amr adalah termasuk kedua-dua rawi mereka sekali.

Maka di sini perlu diberi penjelasan metod al-Fansuri dalam hal ini: “(Bermula) jika tersebut pada yang lagi akan datang bacaan [Qalun dan]⁴⁶ Duri demikianlah, maka iaitu baca murid Nafi` dan Abu `Umar”.⁴⁷ Petikan ini memberi penjelasan metod penggunaan nama dalam karya ini. Jika disebut Nafi` maka yang dimaksudkan adalah rawinya atau muridnya yang bernama Qalun. Demikian juga apabila disebut Abu `Amr yang dimaksudkan adalah rawinya atau muridnya yang bernama al-Duri. Tidak termasuk rawi Nafi` yang kedua ialah Warsy dan rawi Abu `Amr yang kedua ialah al-Susi.

Untuk menjelaskan fakta ini lihat contoh berikut kata Fansuri: “من يأتته” maka Abu `Amr dan Hafs membaca dia dengan lanjut hanya. Dan Nafi` membaca dia dengan singkat hanya”⁴⁸. Berdasarkan ulasan ini menyatakan bahawa Abu `Amr membaca perkataan “من يأتته” dengan lanjut iaitu mad silah qasirah seperti bacaan Hafs. Manakala Nafi` membacanya dengan singkat iaitu tanpa mad atau membaca dengan ikhtilas. Apabila merujuk *Matn al-Syatibiyah* kita dapati bahawa dalam qiraah Abu `Amr hanya al-Duri yang membaca dengan mad silah. Sedangkan rawi beliau yang kedua al-Susi membacanya dengan mematkan ha⁴⁹. Begitu juga bacaan dengan singkat dalam qiraah Nafi` hanya Qalun sahaja yang membaca demikian. Sedangkan rawi Nafi` yang kedua Warsy membaca seperti Hafs. Jelas dengan contoh ini bahawa riwayat yang ada dalam kitab ini adalah riwayat Qalun dan al-Duri. Tidak termasuk rawi kedua bagi kedua-dua qiraah Nafi` dan Abu `Amr.

⁴⁴ Kebiasaan dalam penerangan ilmu qiraat apabila disebut nama Imam seperti Nafi` atau Abu `Amr bermaksud telah sepakat kedua-dua rawi mereka membaca sebagaimana yang disebut.

⁴⁵ Lihat: Abd Rauf al-Fansuri (1951), *op.cit* h. 2.

⁴⁶ Di antara dua kurungan adalah tambahan penulis. Penulis yakin terdapat kesalah cetakan kerana tanpa penambahan ini frasa tersebut tidak dapat difahami dengan tepat.

⁴⁷ Lihat: Abd Rauf al-Fansuri (1951), *op.cit.*, h. 2.

⁴⁸ *ibid.*, h. 318

⁴⁹ Lihat: Al-Qasim bin Firruh al-Syatibi (2005), *Matn al-Syatibiyah*, Madinah: Dar al-Huda, h. 14.

Sebab Pemilihan Tiga Qiraah

Al-Fansuri tidak menyatakan di dalam karyanya sebab pemilihan tiga riwayat ini. Kemungkinan besar sebab pemilihan tiga riwayat ini adalah kerana tiga qiraah ini antara qiraat yang masih ramai pembacanya di negara-negara Islam. Contohnya bacaan al-Duri masih menjadi bacaan di sebahagian tempat negara Sudan, Chad, Nigeria dan Yaman. Manakala Qiraah Qalun masih digunakan di sebahagian tempat di Libya dan Tunisia⁵⁰. Adapun qiraah Hafs adalah qiraah yang paling luas tersebar di kalangan negara-negara Islam hingga sekarang.

Huraian Qiraat Dalam Kitab Turjuman al-Mustafid

Satu perkara yang sukar dalam mengkaji ikhtilaf qiraat dalam karya ini ialah menentukan rujukan yang digunakan oleh al-Fansuri. Beliau tidak nyatakan apa-apa nama rujukan dalam penulisan ikhtilaf qiraat. Walaubagaimanapun setelah membuat analisis ringkas boleh dirumuskan bahawa huraian ikhtilaf qiraat dalam karya ini menggambarkan al-Fansuri mirip kepada *tariq al-Syatibiyyah*⁵¹. Namun begitu, terdapat perkara yang berkaitan dengan khilaf dalam *tariq al-Syatibi* tidak disebut oleh beliau. Contoh: Saktah Hafs⁵², hukum kalimat ⁵⁴أذكرين، ⁵³الان dan ⁵⁵الله. Ada kemungkinan ini adalah kesalahan cetakan.

Dalam karya ini al-Fansuri telah memperkenalkan qiraah tiga orang rawi sebagaimana yang telah dinyatakan. Huraian ikhtilaf qiraat bermula daripada awal surah al-Fatihah hingga akhir surah al-Nas secara konsisten. Bidang qiraat yang hurai oleh al-Fansuri boleh dibahagikan kepada dua:

⁵⁰ Lihat: Ayman Baqalah (2009), *Tashil `Ilm al-Qiraat*, T.T., h. 130. Dan *Mushaf al-Qiraat Wa al-Tajwid* (Keterangan simbol warna bagi hukum tajwid dan ikhtilaf al-qiraat), Beirut: Mu'assasah al-Iman.

⁵¹ Tariq ikhtilaf qiraat biasanya dikaitkan dengan tariq al-Syatibi atau tariq al-Tayyibah.

⁵² Beliau hanya menyatakan saktah bagi Hafs di surah al-Kahf sahaja. Saktah pada surah yang lain tidak dinyatakan. Lihat: Abd al-Rauf al-Fansuri (1951), *op.cit.*, h. 294, 445, 580 dan 592.

⁵³ *Ibid.*, h. 215. Bagi perkataan ini dinyatakan bahawa Hafs hanya satu wajah sahaja iaitu ibdal hamzah kedua alif dan tidak disebut wajah kedua iaitu tashil hamzah kedua.

⁵⁴ Lihat: Abd al-Rauf al-Fansuri (1951), *op.cit.*, h. 148. Bagi perkataan ini dinyatakan bahawa Hafs ada dua wajah iaitu ibdal hamzah kedua alif dan tashil hamzah kedua.

⁵⁵ Tiada apa-apa ulasan dalam surah Yunus. *Ibid.*, h. 217. Pada surah al-Naml arahan supaya merujuk ikhtilaf dalam perkataan الذكرين dalam surah al-An'am. *Ibid.*, h. 384.

Pertama: Tawjih al-Qiraat.

Tawjih qiraat ialah ilmu yang menerangkan wajah-wajah qiraat dari sudut tafsir dan tata bahasa Arab⁵⁶. Al-Fansuri telah menggunakan kedua-dua metod ini dalam kitab ini.

Contoh *tawjih* tafsir:

“... Maka adalah maknanya tatkala dibaca dengan alif: Tuhan yang mempunyai segala pekerjaan hari qiamat⁵⁷.

Contoh *tawjih* tata bahasa Arab:

“... Maka adalah maknanya tatkala dibacanya dengan dammah taqdirnya هو تنزيل pada makna منزل dan tatkala dibaca dengan nasab taqdirnya نزل تنزيلا⁵⁸.

Karya ini mengandungi lebih kurang 141 *tawjih* qiraat dan sebahagian besarnya adalah *tawjih* tafsir. Perbincangan bidang ini adalah satu keistimewaan tambahan bagi karya ini. Maka dengan ini boleh dikatakan bahawa karya ini juga adalah yang pertama memperkenalkan ilmu tawjih qiraat dalam bahasa Melayu.

Kedua: Huraian ikhtilaf Qiraat.

Sebahagian besar huraian ikhtilaf qiraat dalam *Turjuman al-Mustafid* adalah dalam bentuk *farsy al-huruf*⁵⁹. Manakala bahagian *usul al-qiraah* bagi tiga rawi tidak disentuh oleh Al-Fansuri. Contoh dalam surah al-Fatihah, al-Fansuri hanya menyebut ikhtilaf *al-Fasy* sahaja iaitu pada perkataan ملك. Perbincangan dari segi *usul al-qiraah* iaitu *Basmalah* antara dua surah bagi ketiga-tiga rawi dan *silah mim al-jam`* bagi Qalun tidak dinyatakan.

Bagi menghurai ikhtilaf qiraat dalam karya ini al-Fansuri telah menggunakan istilah-istilah ilmu qiraat dan tata bahasa Arab. Setelah dihipun istilah-istilah ini boleh dibahagikan sebagaimana berikut:

Senarai Istilah Bidang Qiraat Yang Terdapat Dalam Turjuman Al-Mustafid:

Bil	Istilah dalam bahasa Arab	Istilah yang telah diterjemah	Istilah Arab Berimbuhan Melayu
1.	Ikhtilaf ⁶⁰	hamzah yang singkat ⁶¹	Mentashilkan ⁶²

⁵⁶ Ibrahim bin Sa'id al-Dawsari (2008), *Mukhtasar al-Ibarat Li Mu`jam Mustalahat al-Qiraat*, Riyad: Dar al-Hadarah, h. 90

⁵⁷ Lihat: Abd Rauf al-Fansuri (1951), *op.cit.*, h. 2

⁵⁸ *Ibid.*, 441

⁵⁹ Bacaan pada perkataan tertentu. Lihat: Ibrahim bin Sa'id al-Dawsari (2008), *op.cit.*, h. 86.

⁶⁰ Abd Rauf al-Fansuri (1951), *op.cit.*,

2.	Qari ⁶³	membawa hamzah antara dua waw ⁶⁴	Mengidghamkan ⁶⁵
3.	Ittifaq ⁶⁶	Tiada alif ⁶⁷	Mengisyba`kan ⁶⁸
4.	Imam ⁶⁹	Menukarkan ⁷⁰	Mengikhtilaskan ⁷¹
5.	Tasydid ⁷²	Mematikan ⁷³	Mengizharkan ⁷⁴
6.	Takhfif ⁷⁵	Membuangkan hamzah ⁷⁶	Menyabitkan ⁷⁷
7.	Wasal ⁷⁸	Memendekkan hamzah ⁷⁹	Menghadhalkan
8.	Tahqiq ⁸⁰	Melanjutkan hamzah ⁸¹	
9.	Ibdal ⁸²	Ta yang bersimpul ⁸³	
10.	dammah ⁸⁴	Ta yang panjang ⁸⁵	
11.	Fath ⁸⁶	Seolah nun yang dammah ⁸⁷	
12.	Mad ⁸⁸	Antara-antara ⁸⁹	
13.	Raf ⁹⁰	Suratan ⁹¹	
14.	Nasab ⁹²	Membunuh ya ⁹³	
15.	Isymam ⁹⁴	Menggururkan hamzah ⁹⁵	
16.	Rawm ⁹⁶	Hidup lamnya ⁹⁷	

⁶¹ *Ibid.*, h. 23

⁶² *Ibid.* h. 7

⁶³ *Ibid.*, h. 2

⁶⁴ *Ibid.* h. 21

⁶⁵ *Ibid.* h. 8

⁶⁶ *Ibid.*, h. 2

⁶⁷ *Ibid.* h. 2

⁶⁸ *Ibid.* h.10

⁶⁹ *Ibid.*, h. 2

⁷⁰ *Ibid.* h. 4

⁷¹ *Ibid.* h. 10

⁷² *Ibid.* h. 4

⁷³ *Ibid.* h. 6

⁷⁴ *Ibid.* h. 11

⁷⁵ *Ibid.* h. 4

⁷⁶ *Ibid.* h. 7

⁷⁷ *Ibid.* h. 74

⁷⁸ *Ibid.* h. 4

⁷⁹ *Ibid.* h. 14

⁸⁰ *Ibid.* h. 4

⁸¹ *Ibid.* h. 14

⁸² *Ibid.* h. 4

⁸³ *Ibid.* h. 59

⁸⁴ *Ibid.* h. 6

⁸⁵ *Ibid.* h. 59

⁸⁶ Terdapat dua bentuk penggunaan istilah fath pertama fath lawan kepada kasrah *Ibid.* h. 7. Kedua: Fath dengan maksud lawan kepada imalah *Ibid.* h. 239.

⁸⁷ *Ibid.* h. 136

⁸⁸ *Ibid.* h.7.

⁸⁹ *Ibid.* 148

⁹⁰ *Ibid.* h. 8.

⁹¹ *Ibid. Ibid.* h. 167

⁹² *Ibid.* h. 8.

⁹³ *Ibid.* h. 173

⁹⁴ *Ibid.* h. 10

⁹⁵ *Ibid.* h. 215

⁹⁶ *Ibid.* h. 10

17.	Ifarad ⁹⁸	Mati lamnya ⁹⁹	
18.	Jam ¹⁰⁰	Nun di bawah hamzahnya ¹⁰¹	
19.	Jazam ¹⁰²	Nun di atas hamzah ¹⁰³	
20.	Idafah ¹⁰⁴	Pendek ¹⁰⁵	
21.	Tanwin ¹⁰⁶	Ta yang بندر ¹⁰⁷	
22.	Ghunnah ¹⁰⁸	Ta yang بنتر ¹⁰⁹	
23.	Bayn ¹¹⁰		
24.	Thabit ¹¹¹		
25.	Musytaqq ¹¹²		
26.	Sighag ism fa`il ¹¹³		
27.	Sighag fi`l madi ¹¹⁴		
28.	Qasr ¹¹⁵		
29.	Sakin ¹¹⁶		
30.	Ya yang khalis ¹¹⁷		
31.	Imalah ¹¹⁸		
32.	Ibtida ¹¹⁹		
33.	Saktah latifah ¹²⁰		
34.	Qat ¹²¹		
35.	Harf jarr ¹²²		
36.	Ism mawsul ¹²³		
37.	Hamzah qat ¹²⁴		
38.	Hamzah wasl ¹²⁵		
39.	Lafzul al-jalalah ¹²⁶		

⁹⁷ *Ibid.* h. 215

⁹⁸ *Ibid.* h. 14

⁹⁹ *Ibid.* h. 215

¹⁰⁰ *Ibid.* h. 14

¹⁰¹ *Ibid.* h. 237

¹⁰² *Ibid.* h. 19

¹⁰³ *Ibid.* h. 237

¹⁰⁴ *Ibid.* h. 29

¹⁰⁵ *Ibid.* h. 246

¹⁰⁶ *Ibid.* h. 32

¹⁰⁷ *Ibid.* h. 261

¹⁰⁸ *Ibid.* h. 32

¹⁰⁹ *Ibid.* h. 277

¹¹⁰ *Ibid.* h. 52

¹¹¹ *Ibid.* h. 53

¹¹² *Ibid.* h. 66

¹¹³ *Ibid.* h. 141

¹¹⁴ *Ibid.* h. 141

¹¹⁵ *Ibid.* h. 151

¹¹⁶ *Ibid.* h. 164

¹¹⁷ *Ibid.* h. 190

¹¹⁸ *Ibid.* h. 227

¹¹⁹ *Ibid.* h. 237

¹²⁰ *Ibid.* h. 294

¹²¹ *Ibid.* h. 294

¹²² *Ibid.* h. 308

¹²³ *Ibid.* h. 308

¹²⁴ *Ibid.* h. 317

¹²⁵ *Ibid.* h. 317

40.	Ma`ruf ¹²⁷		
41.	Majhul ¹²⁸		
Jumlah	41	22	8
JUMLAH KESELURUHAN 71			

KESIMPULAN

Al-Fansuri dan karyanya Turjuman al-Mustafid telah membuka lembaran baru sejarah ilmu qiraat. Maka karya ini merupakan sumbangan yang sangat tinggi nilainya bagi perkembangan ilmu qiraat di rantau ini. Di samping itu, karya ini juga dapat memberi suatu fakta yang baru tentang tokoh ini iaitu beliau kemungkinan besar adalah seorang yang hafiz al-Quran.

Analisis ini mendapati bahawa melalui karya ini al-Fansuri telah memberi sumbangan memperkenalkan qiraah tiga orang rawi iaitu Qalun, al-Duri dan Hafs di samping itu beliau turut memperkenalkan bidang tawjih qiraat. Walaubagaimanapun ikhtilaf qiraat yang terdapat dalam karya ini tidak boleh dijadikan rujukan bagi orang ingin mempelajari keseluruhan bacaan qiraat rawi-rawi tersebut, kerana karya ini hanya memberi tumpuan kepada penerangan *farsy al-huruf* sahaja, tanpa memberi huraian tentang *usul al-qiraah* mereka.

¹²⁶ *Ibid.* h. 352

¹²⁷ *Ibid.* h. 439

¹²⁸ *Ibid.* h. 439

BIBLIOGRAFI

`Ali Muhammad al-Dabba` (1999), *al-Ida'ah Fi Bayan Usul al-Qiraah*, Kaherah: al-Maktabah al-Azhariyyah.

Abd Rauf al-Fansuri (1951), *Turjuman al-Mustafid*, Kaherah: Mustafa al-Babi al-Halabi.

Abd Rauf al-Fansuri, *`Umdah al-Muhtajin Ila Suluk Maslak al-Mufarridin (MS 1314)* Pusat Manuskrip Melayu Perpustakaan Negara.

Abd. Ghani *et al.* (2005), *Dakwah Dan Etika Politik Di Malaysia*. Kuala Lumpur: Utusan Publication,

Ahmad Baha' Bin Mokhtar (2008), "Syarh Latif 'Ala Ara'In Hadithan Li Al-Imam Al-Nawawi Karangan Syeikh Abd Rauf Al-Fansuri: Satu Kajian Teks" (Tesis MA Universiti Malaya Kuala Lumpur)

Ahmad bin `Umar al-Hamawi (1406 H), *al-Qawa'id Wa al-Isyarat Fi Usul al-Qiraat*, Beirut: Dar al-Qalam,.

Ahmad Mokhtar `Umar (1988), *Mu`jam al-Qiraat al-Qur'aniyyah*, j.1, Kuwait: Matba'ah Jami'ah al-Kuwait.

Amani bint Muhammad `Asyur (2007), *al-Usul al-Nayyirat Fi al-Qiraat*, Riyad: Madar al-Watan Li Nasyr.

Ayman Baqalah (2009), *Tashil `Ilm al-Qiraat*, T.T., h. 294 dan Muhammad bin Fawzan bin Hamad al-`Umar (1428 H), *Ijzat al-Qurra'*, Riyad: Dar al-`Asimah.

Fairuzah bt. Hj. Basri (2002), "'Umdah al-Muhtajin ila Suluk Maslak al-Mufarridin: Satu Kajian Teks" (Kertas Projek, Jabatan Persuratan Melayu dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi),

Ibn Mujahid, Abu Bakr Ahmad bin Musa (1972), *al-Sab`ah Fi al-Qiraat*, Kaherah: Dar al-Ma`arif.

Ibrahim bin Sa'id al-Dawsari (2008), *Mukhtasar al-Ibarat Li Mu`jam Mustalahat al-Qiraat*, Riyad: Dar al-Hadarah.

Mahayudin Haji Yahya (2000), *Karya Klasik Melayu-Islam*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

Muhammad bin Isma'il al-Bukhari (1987), *Sahih al-Bukhari*, Beirut: Dar Ibn Kathir.

Muhammd bin Muhammad al-Jazari (1351 H), *Tabaqat al-Qurra'*, Maktabah: Ibn Taymiyyah.

Oman Fathurahman (1999), *Tanbih al-Masyi Menyoal Wahdatul Wujud Kasus Abdurrauf Singkel Di Aceh Abad 17*, Jakarta: Penerbit Mizan.

Peter G. Riddell (2001), *Islam And The Malay-Indonesian World: Transmission And Responses*, London: C. Hurst & Co. Publishers.

Peunoh Daly (1988), *Hukum Perkahwinan Islam*, Jakarta: Bulan Bintang.

Syahrizal (1995), "Syeikh Abdurrauf Syiah Kuala dan Corak Pemikiran Hukum Islam (Kajian Terhadap Kitab Mir'at al-Tullab Tentang Hakim Wanita)" (Kertas Projek, Institut Agama Islam Negeri Ar-Raniry Darussalam, Banda Aceh).

W. Mohd. Shaghir Abdullah (1991), *Khazanah Karya Pusaka Asia Tenggara*, Kuala Lumpur: Khazanah Fatimiyyah.